

Чарівна наука

Людина – вінець природи. З-поміж інших істот її вирізняє здатність до мови. Без неї людина просто не була б людиною та радше скидалася б на мавпу. Значення мови як для кожної окремої людини зокрема, так і для суспільства загалом важко переоцінити. Мова для нас є основним засобом спілкування, обміну інформацією, пізнання, впливу. Завдяки їй ми нагромаджуємо свій досвід і зберігаємо в часі досвід та знання минулих поколінь.

Здавалося б, усі ми знаємо мову ще з колиски, вчимо її у школі, послуговуємося нею щодня, але мова – складна річ, що приховує від нас чимало таємниць. Розкрити їх, пірнути, ніби батискаф на дно океану, в її глибини нам допомагає цікава й чарівна галузь знань – мовознавство.

Мовознавство, або лінгвістика¹, – це наука, що досліджує людську мову як явище взагалі та конкретні мови (арабську, суахілі, українську, угорську тощо) зокрема. Деякі питання мови становили інтерес ще у стародавні часи, але він посилювався з виникненням писемності, адже для правильного записування релігійних текстів, художніх творів, договорів, чиїхось думок, промов необхідно осмислити мову, встановити її закономірності. Попри те що людина звертала свою увагу на мову ще з давніх-давен, винаходила нові системи її графічної фіксації (письмо), укладала граматики і словники, мовознавство як наука все одно перебувало в зародковому стані. Істинний його розквіт припадає аж на XIX століття. Саме тоді розпоча-

¹ Від лат. *lingua* – мова; порівн. також англ. *language*, ісп. *lengua* та подібні з тим же значенням та коренем.

лося ґрунтовне вивчення мов світу, зокрема шляхом їх порівняння. Сьогодні мовознавство – це не просто вміння знайти в реченні підмет чи присудок і вставити потрібну букву в слові. Це розгалужена система різноманітних дисциплін, що вивчають мову і народ, мову і психіку людини, мову і процеси пізнання, мову і комп'ютер і так далі.

Щороку зростає і практична роль мовознавства. Завдяки його здобуткам ми вчимося грамотно писати, чітко і правильно висловлювати свої думки, вивчаємо інші мови, перекладаємо з однієї мови іншою, укладаємо словники та підручники. Без дослідження мови годі було б мріяти про повноцінні комп'ютери, програмне забезпечення, штучний інтелект. Дані мовознавства логопеди використовують для корекції мовлення дітей, медики – для лікування афазій¹. Мовознавчі відомості для своїх потреб застосовують історики, етнографи, соціологи, психологи, криміналісти та інші фахівці.

Мета пропонованої читачеві праці – показати в науково-популярній і доступній для широкого загалу формі багатогранність мовознавчої науки і, звичайно ж, самої мови як об'єкта її аналізу. Звісно, схожі праці неодноразово вже виходили в різних країнах, але формат цієї книги трохи незвичний: тут ви не знайдете розповідей про синоніми, антоніми, омоніми та інші, знайомі для більшості людей, навіть неспеціалістів, поняття. Про все це написано чимало літератури, яку легко відшукати. У книзі я намагався написати насамперед про те, що цікавить мене як лінгвіста, і те, з чим мені доводиться стикатися під час викладацької діяльності. Ясна річ, тут наведено відомі для фахівців факти, але є теми, про які ви ніде не прочитаєте або які чомусь не порушували в подібних виданнях: скажімо, чи можуть існувати мови на інших планетах, чи потрібне матема-

¹ Порушень мовленнєвої діяльності внаслідок пошкодження мовних центрів кори головного мозку.

тику мовознавство тощо. Але не буду розкривати карти: нехай читач дізнається про все сам, вирушивши в подорож сторінками цієї книги. Тож почнімо!

Скільки мов на світі

Скільки ж усе-таки живих мов на нашій Землі? У низці авторитетних джерел зазначено різну кількість: у діапазоні від двох до семи тисяч. Ці цифри, проте, орієнтовні і приблизні, тому що встановити точну кількість просто нереально. Чому? По-перше, одні мови тільки-но зароджуються, формуються, а інші поступово зникають з карти світу. По-друге, є чимало безписемних мов, які недостатньо досліджені або не досліджені взагалі, і науці вони докладно не відомі. По-третє, існують проблеми статусу деяких мов і діалектів (місцевих різновидів мови), їх розмежування. Причому ці проблеми можуть бути зумовлені як лінгвістично (об'єктивно), так і політично (суб'єктивно). Скажімо, серед учених немає одностайної думки про русинську мову: одні вважають її варіантом, регіональним різновидом української, інші – самостійною та повноцінною мовою. Нерідко питання статусу мови набуває особливо гострого політичного забарвлення. Один з найвідоміших прикладів – сербсько-хорватська.

Ця мова тривалий час була літературною (стандартною) мовою південних слов'ян (сербів, хорватів, чорногорців та боснійців). У колишній Югославії вона була найпоширенішою мовою, а також мала офіційний статус. Сербсько-хорватська

літературна мова функціонувала у двох варіантах: східному (сербський) і західному (хорватський). З огляду на це її ще називали *хорватсько-сербською* (у Хорватії). Для передачі на письмі використовували як кирилицю, так і латиницю.

Після розпаду Югославії утворилася низка незалежних держав, у яких почалися процеси штучного відокремлення від спільної колись для всіх сербсько-хорватської мови та перейменування її регіональних різновидів на свій лад¹. У Сербії – сербська, у Хорватії – хорватська, у Чорногорії – чорногорська, у Боснії і Герцеговині – боснійська². Розподібнення мов-нащадків сербсько-хорватської в нових республіках здебільшого стосується лексики. Особливо активними тут показали себе хорвати, котрі вилучили чимало сербських слів, замінивши їх новотворами, застарілою та діалектною лексикою. Мовний сепаратизм у Хорватії зачепив навіть міжнародну (інтернаціональну) лексику, наявну в багатьох мовах світу, порівн.: серб. *fabrika* «фабрика» – хорв. *tvornica*, серб. *muzika* «музика» – хорв. *glazba*, серб. *depozit* «депозит» – хорв. *pohrana*, серб. *cifra* «цифра» – хорв. *brojka*. Чорногорська ж мова поповнюється за рахунок місцевих і застарілих слів, боснійська – тюркізмів³ та інших орієнталізмів⁴. Прагнення боснійців (босняків) заповнити місцевий варіант мови східною лексикою можна пояснити минулим цього слов'янського народу: боснійці сформувалися в результаті навернення частини слов'ян Балканського півострова в іслам під час панування на їх землях Османської імперії. Тому поширювання в мові орієнталізмів на зразок *kahva* «кава», *mejdan* «площа; майдан», *kafez* «клітка»

¹ Цей процес, щоправда, не зачепив Словенію і Македонію, позаяк у цих країнах поширені мови титульних націй – словенська та македонська.

² З огляду на це поняття *сербсько-хорватська* мова сьогодні вважають застарілим і в науковій літературі не використовують.

³ Слова, запозичені з тюркських мов.

⁴ Слова, запозичені з мов народів Сходу (від лат. *orientālis* – східний).

означає для них повернення до своїх витоків. Причому фонетично ці слова максимально намагаються наблизити до відповідних турецьких (порівн.: тур. *kahve, meydan, kafes*).

Хай там як, але всі описані процеси радше відбуваються на рівні національних еліт названих вище держав. Прості жителі нових республік без особливих мовних перешкод і забобонів спілкуються один з одним, бо мова, по суті, залишається та сама (щоправда, з деякими діалектними відмінностями), як би її не називали.

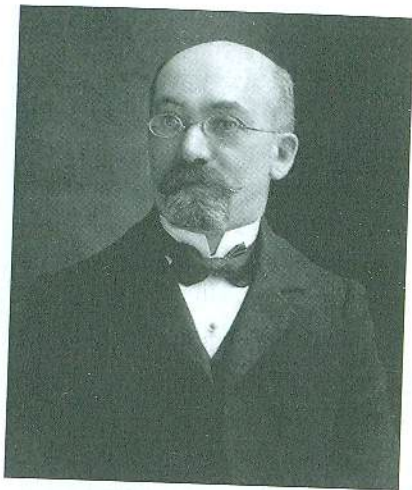
У світі тисячі різноманітних мов, і всі вони не однакові за кількістю носіїв. Приміром, є мови, які нараховують всього кілька десят носіїв. Найпоширеніших же мов не так уже й багато. До них належать китайська (понад мільярд мовців), іспанська, англійська, гінді, арабська, португальська, бенгальська, японська та деякі інші. Мови мають неоднакове територіальне поширення, тому треба бути обачним, визначаючи, яка мова побутує в тій чи тій країні. Так, не існує бразильської чи єгипетської мови, адже у Бразилії говорять португальською, а в Єгипті – арабською. Певні мови набули значного поширення внаслідок освоєння нових земель чи загарбницької політики імперій. Наприклад, іспанською та англійською здебільшого послуговуються в колишніх колоніях Іспанії (Центральна й Південна Америка) та Англії (Північна Америка, Австралія, Нова Зеландія).

Цікаво, що в державах, які виникли на місці колоній, сформувались національні варіанти цих мов. Найвідоміший приклад – американська англійська, яка дещо відрізняється від британської. Американську англійську характеризують деякі специфічні риси. На рівні фонетики це збереження у вимові звука [r] перед наступним приголосним (*firm, learn, world* звучать як [fə:rm], [lə:rn], [wə:rlɪd]); на місці лондонського звука [ɑ:] у низці позицій виступає [æ] (*ask, class, fast* – [æsk], [klæs], [fæst]); вимова [a] на місці лондонського [ɔ] (*lot, pot, stop* – [lat], [pat], [stap]). Цікаво, що й орфографія в певних випадках дещо відріз-

няється від традиційних британських написань (порівн.: амер. *arbor, center, labor, theater, thru* замість брит. *arbour, centre, labour, theatre, through*). Як бачимо, у правописі американці тяжіють до спрощення, хоч ці та подібні варіанти не є обов'язковими для преси й видавництва. Також спостерігаємо незначні відмінності у граматиці. Найбільше ж розбіжностей усе-таки в лексиці, порівн.: амер. *candy, elevator, fall, subway* і брит. *sweet, lift, autumn, underground*.

А які мови, крім української та російської, можна почути на теренах України? Нашу державу населяють представники різних національностей. Декотрі з них – здавна. Представники цих етносів, особливо ті, що великими групами проживають на певній території, зберігають мову предків (білоруська на Поліссі; болгарська, гагаузька, румунська й циганська (також *ромська*) на Одещині; кримськотатарська в Криму; румунська на Буковині; угорська на Закарпатті й так далі). У великих містах подекуди також можна почути інші, екзотичні для нас, мови (в'єтнамську, китайську, гінді), що зумовлено глобалізаційними процесами.

Мовна карта України (як і будь-якої іншої країни) – річ мінлива, динамічна. Скажімо, в Одесі до Другої світової війни й після неї євреї активно говорили на їдиші. Нинішнє покоління одеських євреїв уже майже не знає його, багато хто з носіїв виїхав до Ізраїлю. Їдиш був не тільки мовою одеських євреїв, а й надавав особливого колориту чорноморському місту. Городяни-неєвреї нерідко вживали єврейські слова та інтонацію для увиразнення свого мовлення. У наш час на мовну карту України вплинули трудова міграція у зв'язку з несприятливою економічною ситуацією, переміщення населення через війну, виїзд представників малих народів на свою історичну батьківщину. Так, за останні десятиліття Україну масово покинули німці, поляки, євреї.

Людвік Заменгоф –
творець штучної мови
есперанто

Крім живих мов, що виникли природним шляхом, є чимало штучних. Найвідоміші з них – волапюк, есперанто, ідо, інтерлінгва та деякі інші. Найуспішнішою стала міжнародна штучна мова есперанто, створена 1887 року польським окулістом Людвіком Заменгофом¹.

Будова есперанто надзвичайно проста, тому її легко опанувати за короткий проміжок часу. На есперанто випускають сайти, теле- і радіопередачі, видають періодику, пишуть художні твори, спеціальну й наукову літературу, перекладають шедеври світової літератури (наприклад: Біблія на есперанто, твори античних авторів, Тараса Шевченка).

Іноді мови спеціально створюють для певних художніх творів, фільмів, комп'ютерних ігор. Так, англійський письменник і філолог Джон Толкін, автор епопеї «Володар перснів», сконструював кілька мов, зокрема ельфійських квенья (мова вищих ельфів) і синдарин (мова сірих ельфів), та використав їх у своїх працях для опису вигаданого ним же світу Арда, у тому числі Середзем'я. Американський лінгвіст Пол Фроммер розробив на замовлення мову на'ві – мову однойменної уявної раси розумних синьошкірих гуманоїдів, котрі населяють планету Пандора в художньому науково-фантастичному фільмі «Аватар» (за 2009 рік) сценариста й режисера Джеймса Кемерона. У кіно-

¹ *Esperanto* в перекладі з мови есперанто означає «той, що сподівається». Це слово було прибраним ім'ям самого лікаря, а вже згодом стало назвою мови.

картині жителі планети спілкуються один з одним цією мовою, співають пісні та навіть вчать неї прибульців з неба – людей.

Багато хто мріє, щоб у майбутньому людство користувалося однією спільною для всіх мовою. Тим паче у світі спостерігаємо сумну тенденцію до зменшення кількості мов. Але особисто мені цього не хотілося б. Без сумніву, спільна мова спростила б спілкування всіх землян, але кожна, навіть нечисленна мова є неповторною картиною світу, в ній відображено історію народу, його духовне багатство.

Мови цивілізацій інших планет

Але хто живе в цих світах, якщо вони заселені? Ми чи вони – Володарі Світу?.. Та й хіба все створено тільки для людини?

Йоганн Кеплер

З давніх-давен люди уважно спостерігали за нічним небом і знали, що є не тільки Земля, на якій вони живуть, а і Всесвіт. Уявлення людей про будову Всесвіту в різні часи були різними. Ще в античності виникло вчення про геоцентричну систему світу. Згідно з ним Земля покоїлася в центрі Всесвіту, а Сонце і планети обертались навколо неї по кругових орбітах. Нерухомі ж зорі утворювали небесну сферу. Геоцентрична система Арістотеля – Птолемея панувала майже дві тисячі років. Уже в добу